

Şəddat CƏFƏROV,
iqtisadiyyat elmləri üzrə fəlsəfə
doktoru,
Azərbaycan və Rusiya Yazıçılar və
Jurnalistlər Birliklərinin üzvü,
Beyməcbul Yazıqlar Birliyinin üzvü

Bir çox alimlər var ki, konkret olaraq bir sahəni tədqiq etmir. Ən müxtəlif fikir istiqamətlərinə nüfuz edə bilmək imkanında olurlar. Qəzənfər Paşayev məhz əvvəlcədən seçdiyi təkə dilçilik sahəsinin tədqiqi ilə məşğul olmayıb. O, folklorşünaslığı da tədqiq etməyi özünə borc bilib. Həm Azərbaycan folklorşünaslığını, həm də İraq-Kərkük folklorşünaslığını, həm də folklorunu xüsusi can yangısı ilə öyrəniş, tədqiq edib, bu istiqamətlərin hər birinə aid çox əhatəli, dərin məzmunlu tədqiqat əsərləri yaradıb. Hələ üstəlik Qəzənfər Paşayev ixtisasca ingilis dilinin mütəxəssisi olduğu üçün yeri gəldikcə qərb ədəbiyyatını və ədəbiyyatşünaslığını da tədqiq etməkdən, araşdırmadan, qərb ədəbiyyatından örnəkləri tərcümə etməkdən çəkinməyib. Bütün bunların hamısını ağır zəhmətin bəhrəsi kimi təsəvvür etsək, deməli ki, Qəzənfər Paşayevin ədəbi-elmi fəaliyyəti, tərcüməçilik sahəsindəki xidmətləri, folklor toplayıcısı kimi əməli işi... sözün həqiqi mənasında xalqın mənəvi varlığını əvəzsiz xidmətin nümunəsi kimi qavranılmalıdır.

Qəzənfər Paşayev qərb ədəbiyyatından maraqlı örnəkləri dilimizə çevirməklə, bu örnəklər haqqında dəyərli ədəbiyyatşünaslıq əsərləri yaratmaqla müəyyən mənada bir qərb divanı da yaratmış olub. Təsədüfi deyil ki, görkəmli ədəbiyyatşünaslıq mütəxəssisi, akademik İsa Həbibbəyli yazır: "Müşahidələr göstərir ki, professor Qəzənfər Paşayev uzun illər ərzində ardıcıl fəaliyyəti ilə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının Şərq-Qərb Divanını yaratmağa nail olmuşdur". Akademik İsa Həbibbəylinin bu qeydlərini Gülxani Pənah Qəzənfər Paşayevə həsr etdiyi "Şəxsiyyətə yaradıcılığın vəhdəti" tədqiqatının müvafiq bölümündə epigrafla kimi təqdim edir. Çünki akademik İsa Həbibbəylinin həmin qeydlərində Qəzənfər Paşayevin şərq-qərb arası mənəvi körpü missiyası kifayət qədər aydın görünür.

Qəzənfər Paşayevin ədəbi-elmi fəaliyyəti həmişə gündəmin diqqətində olub. Çünki təqribən özü ilə ədəbiyyata gələn söz-sənət adamlarının yaradıcılığını da diqqətdən kənar qoymayıb. Çünki o özü də əslində sət Sovet rejiminin yumşalması ilə ədəbi ələmə gələ bilmişdi. 60-cıların bədii yaradıcılıqda mənəviyyətə gətirdiklərini Qəzənfər Paşayev də müasirlərinin yaradıcılığına münasibətini bildiren tədqiqat əsərlərində getirə bilmişdi. Tədqiqatçı Gülxani Pənah

"QƏZƏNFƏR PAŞAYEVİN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ FƏALİYYƏTİ"

Qəzənfər Paşayevin ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətini ardıcıl və diqqətlə izləmiş, bir növ çox zəngin müntəxəbat xəzinəsi ilə tanış olmuş, onun ədəbiyyatşünaslığın müxtəlif tərəflərinə aid çoxlu monoqrafiya, məqalə və digər tədqiqat əsərlərinin zamana müvafiq təsir gücünü müşahidə edə bilmişdir. G.Pənah qeyd edir ki, "Qəzənfər Paşayev Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün dəyərli olan çoxlu sayda monoqrafiya, məqalə, reseziyaların müəllifidir. Onun istər 60-cılarla, istərsə də digər illərdə ədəbiyyata gəlmiş şair və yazıçılarımızın yaradıcılığı ilə bağlı fikirləri çox qiymətli. Bunlar Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının inkişafına, zənginləşməsinə xidmət edir". Elə bu qeydlərin özü də göstərir ki, fədakar alim ilk gencliyindən başlayaraq ədəbiyyatı tədqiq edən elmimizin zənginləşməsi üçün çox böyük zəhmətlər çəkmişdir. Onun xidmətlərinin mahiyyəti birmənalı şəkildə Azərbaycan insanının mənəvi mühitini daha da dolğunlaşdırmaq, zənginləşdirmək işinə xidmət edib.

Görkəmli alim həqiqətən müasirlərin yaradıcılığını da diqqətdə saxlamış, yeri gəldikcə onların dəyərli ədəbi örnəklərini təqdir edən məqalələr yazmışdır. Ammaklassik irsə, xüsusilə Nəsimi poeziyasına Qəzənfər Paşayev ayrıca münasibət göstərmiş. Hər cür zəhməti Nəsimi yaradıcılığını tədqiq etməkdən əsirgənməmişdir. G.Pənahın qeydlərindən də görünür ki, o nə qədər konkret və aydın əməli işlərin müəllifi olub. G.Pənah ayrı-ayrı mənbələrə istinadən yazır: "Q.Paşayev Azərbaycan poeziyasının inkişafında böyük xidmətləri olan Nəsiminin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı dəyərli tədqiqatların müəllifidir. O, Azərbaycan ədəbiyyatının qüdrətli sənətkarı Nəsiminin irsi geniş şəkildə yayıldığı ölkələrdə o cümlədən, İraqda apardığı araşdırmalar nəticəsində şairin "İraq Divanı" nüsxəsində şairin yaradıcılığının Şərq ölkələrində geniş yayıldığına, bu ölkələrdə onun sənətinə yüksək qiymət verildiyinə, Nəsimi irsinin "böyük rəğbət qazandığına" dair faktları üzə çıxarır. Nəsiminin "İraq Divanı"nu çap edir (Bakı, "Yazıçı", 1987, 336 səh. Təkrar nəşr. Bakı, "CBS-PP", 2018, 384 səh.). Daha sonra "Nəsimi haqqında araşdırmalar" (Bakı, 2010, 168 səh., Təkrar nəşr. 2011, 168 səh.) kitabını çap etdirir. Ə. Bəndəroğlunun Kərkük vilayətinin Tuz Xurmatu qəzasının Başır kəndində yaşayan, yaşı yüzü keçən, özünü Şah İsmayılın nəvə-nəvələrinə hesab edən Səid Heydərdən aldığı Divan nüsxəsi üzərində Q.Paşayev İraqa üçüncü səfəri zamanı (1972-1975) Ə.Bəndəroğlu ilə birgə işləmişdir. "Divan"ın üzü Molla Turab ibn Molla Səfil, ibn Molla Əmin tərəfindən köçürülmüş", "tünd qəhvəyi rəngli, qalın dəri cildli, 286 səhifəlik"dir, əlyazmanın vərəqləri "iki sütunlu"dur, səhifələrində 14-19 beyt, ölçüsü 15-21 santimetr olan 400-dən artıq şeiri

verilmişdir". Hamımızın yadındadır; Nəsimi divanının bir növ Q.Paşayev nüsxəsi kimi xüsusi marağa səbəb oldu. İnsafən, Q.Paşayevin müasirləri olan Nəsimişünas tədqiqatçılar da onun necə həssaslıq və qayğı ilə divan üzərində işlədiyini inkar etmirlər. Məlum məsələdir ki, divanın orijinal nüsxəsi omayanda ayrı-ayrı dövrlərdə müxtəlif təhriflərə yol verilir, aşkar səhvlər də danılmaz olur. Amma bütün bunları həqiqi mütəxəssis, əsl söz sərtafi dəqiqliklə müəyyən edə bilər. Yəni doğrunu xüsusi işıq altında görmək gücündə olur. G.Pənah böyük alimin Nəsimi divanı üzərindəki işini maraqlı incələyir. Ən həssas məqamlara diqqəti yönəltməyi özünə borc bilir. Maraqlıdır ki, burada yeri gəldikcə Nəsiminin təxəllüslərinə, ümumiyyətlə, onun əsərlərinə adının necə ifadə olunmasına da marağı təmin edən açıqlamalar verir. Qəzənfər Paşayevin hazırladığı, işlədiyi, tədqiq etdiyi divanın ömür yolu da hamar olmayıb. Bütün bu məsələləri də G.Pənah maraqla izləyir və çox aydın mülahizələrlə münasibət bildirir. Burada bizim üçün də çox maraqlı olan divanların səhifələnməsi məsələsi, zənnimcə, müasir oxucu üçün də diqqəti çəkən olmalıdır. Ona görə də G.Pənahın tədqiqatına əsasən həmin məqamlara işıq salmağı özümüzdə borc bilir: "Divan nüsxəsində "398 şeir Nəsimi təxəllüsü ilə tamamlanır. Üç şeir şairin ilk təxəllüslərindən olan Səyyid Nəsimi təxəllüsü ilə bitir". Bu divan nüsxəsində Hüseyini təxəllüsü ilə yazılan şeir və rübailərin olmadığını, üz qabığının izi tərsində İmam Əlinin kəlamının - "Varlıya qürbət də vətəndir, yoxsula vətən də qürbətdir" yazıldığı, divanın şairin "İştə gör" şeiri ilə başladığını, böyük həcmli şeiri ilə də "tamamlandığını" bildirən Q.Paşayev İraq nüsxəsinin son mürərlərini diqqətə çatdırır: Cümlənin rizqin verdin, izal qism eylədin, Kiminin yediyi gəmdir, kiminin yağ ilə bal. Ey Nəsimi, sən yürüdüün tövhidi yer üzünə, Yenə min əstəgürüllə, əfv qıl, ya zülcəlal. Bu Divan nüsxəsinin üzünün köçürüldüyü tarix haqqında kitabın sonunda verilən məlumatı verir:

"Ruzi-şənbə bu kitab oldu tamam, Ol Rəsulun ruhuna yüz min salam. Kətabə hil-kitab Molla Turab, İbn Molla Səfil, ibn Molla Əmin 1269 mahi şəvvalın igirmi ikisi (1853-miladi-Q.P.)"

Divan nüsxəsi ilə tanış olan tədqiqatçı bu nüsxənin "səhifələnmədiyini", klassik divan quruluşunda son həflərə müvafiq "düzüldüyünü", hər səhifədəki son sözün o biri səhifədə "təkrar yazıldığını", "Pəyisəhifə" (səhifə ayağı) adlanan bu üsuldan vaxtilə "geniş istifadə edildiyini" yazır: "Bir çox ölkələrdə kitab səhifələrinin nömrələməsinə XVI əsrdə başlansa da, Şərq ölkələrində köhnə "nömrələmə" üsulu XIX əsrin axırlarına qədər davam etdiyinə görədir ki, Nəsiminin İraq Divanı

nüsxəsində də bu ənanəyə riayət edilməmişdir". Nüsxənin bədii tərtibatı "yoxdur", hər bir şeir bir-birindən şairin təxəllüsü olan "qoşa misralar və iki sətirik boş yerlə ayrılır", bəzi yerlərdə ləkələr olsa da "mətn aydın və oxunaqlıdır". Divanın cırlmış səhifələri ilə bərabər bu nüsxədə Nəsiminin Azərbaycan dilində yazdığı qəzəllər və iki tuyuq verilir:

Ya rəb, mənə sən ələmə sərtaf etmə,
Həm siylərin tirinə möhtac etmə.
Ya rəb, mənə bir gəncü qənaət ver kim,
Namərdə degil, mərdə də möhtac etmə.
Ya ilahi, kimsə heç ac olmasın.
Ac olub namərdə möhtac olmasın.
Bimürüvət görməsin dövlət üzün.
Bihəmiyyət sahibi-tac olmasın.

"Ürəklərdə yaşayan şair Nəsimi" adlı məqalədə yazılır: "Böyük şairimiz Nəsiminin anadan olmasının 600 illiyi münasibətilə Sovetlər Birliyində (Azərbaycanda) bu ilin əylül (sentyabr) ayında möhtəşəm şənliklər yapılacaqdır. Bu xüsusda Əbdüllətif Bəndəroğlu ilə filologiya elmləri namizədi Qəzənfər Paşayevin Nəsimi haqqında hazırladıqları kitab avqust ayında çapdan çıxacaqdır..." (Bağdad, "Yurd" qəzeti, 16 may 1973-cü il)". Bundan sonra G.Pənahın çox maraqlı məlumatı ilə tanış oluruq. Bir qədər haşiyə olsa da, Sovet dövrünün indi gülüslə qarşılanı biləcək çox məntiqsiz təbəlləri də vardı. İlk dəfə hansı xarici ölkəyə gedə bilərsən, yay ox, müvafiq dairələrin xəbəri olmadan xarici ölkələrin mətbuatında hansı mövzuda yazı ilə çıxış edə bilərsən, ya yox, xarici ölkələrin vətəndaşları ilə hansı səviyyədə dostluq münasibətinə ola bilər - bütün bunlardan hər hansı birinə aid qanunu pozmuş olsan, adın qara siyahıya düşməli olurdu. Bir sözlə, bir dəfə həmin qara siyahıya düşmək artıq həmin şəxsin taleyini həll edirdi. Onu da deyək ki, milli dəyərlərə, mənəvi varlığa xidmət edən alimlərimiz, söz-sənət adamlarımız bu çətinlikləri öz həyatlarında yaşayıblar. Zaman keçdikcə həqiqətləri sübut etməyə vaxt qazanıblar, bir sözlə, amansız rejimin keşikçilərini öz iradələrinə tab edəblər. Q.Paşayev də xarici ölkələrdə işləməyə başladığı zamandan etibarən özünün fəaliyyətinə xüsusi nəzarət edib. Əlbəttə, ədəbiyyat sahəsindəki xidmətlərindən də geri çəkilməyib. Çox maraqlı hadisələrdən biri də onun Əbdüllətif Bəndəroğlu ilə birgə hazırladığı divan nüsxəsinin xaricdə, İraqda nəşrinə artıq bu bərədə danışıqlarımız məntiqsiz bir maneə ilə qarşılaşmalı olur. G.Pənah bu məsələni xüsusi dəqiqliklə təqdim edir. Zənnimcə, ziyalılarımızın Sovet dövrünəki ədəbi-elmi fəaliyyətinin hansı maneələrə qarşılandığını aydın dərək etmək üçün elə G.Pənahın bu şərhli ilə tanış olmaq da bəs edərdir: "Q.Paşayev Ə.Bəndəroğlu ilə birlikdə Divan nüsxəsinin üzünü köçürür, əldə olan mənbə və kitablarla müqayisə edir.

“QƏZƏNFƏR PAŞAYEVİN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ FƏALİYYƏTİ”

Lakin məlum olur ki, sovet adamı xaricdə kitab çap edə bilməz. Başqa bir yandan da aparılan işlərin əldə edilmiş əlyazma nüsxəsi haqqında qəti söz demək üçün “kifayət” olmadığını nəzərə alıb Q.Paşayev “Yurd” qəzetində “Nəsimi Divanı və biz” adlı məqalə ilə çıxış edir və bildirir ki, “Nəsimi Divanının tapılması və həmin nüsxə əsasında Ə.Bəndəroğlu ilə bu nüsxə haqqında kitab yazacağımızı vəd etmişdik. İşimin çoxluğu üzündən və istənilən qədər material olmaması səbəbindən bu işdən vaz keçdim. Biz Bəndəroğlu ilə bu divan nüsxəsi haqqında fikr mübadiləsi apardıq və bu nüsxənin üzünü kiril əlifbası ilə köçürtdük. Ancaq işə başlamadıq. Hər kəs ayrıca işinə başlaya bilər. Ə.Bəndəroğlunun yapacağı Nəsimi kitabı İraq türkmənlərini, onların dilində yazan böyük şairin yaradıcılığını tanımaqda bir yardım olacaqdır” - deyir. Ə.Bəndəroğlu kitab üzərində tək işləyir, kitabı çap etdirir. Q.Paşayev Ə.Bəndəroğlunun kitabına Nəsiminin İraq Divanında verilən 400-dən artıq şeirinin yalnız 95-ni daxil etdiyini, həmin şeirlərin bəzilərinin yarımçıq verildiyini, bu kitabdakı şeirlərin hamısına başqa əlyazma nüsxələrində və Bakıda çap olunmuş kitablarda rast gəldiyini söyləyir. Bəzi çatışmayan cəhətlərinə baxmayaraq “kitabın İraqda yaşayan və azərbaycanca danışan bu xalqa Azərbaycan ədəbi dilinin və bədii fikrinin ən böyük ustalarından biri - dahi şairimizin yaradıcılığı barədə ilk töhfə olmaq baxımından böyük qiymət kəsb etməsinə dəyərdir və Ə.Bəndəroğlunun zəhmətinə böyük dəyər verir. R.Rzanın “bu möhtəşəm ədəbi-elmi abidənin gözəl, dəqiq, maraqlı və uzunömürlü yaranmasında bir kərpic qoyanın da, yüz kərpic qoyanın da zəhməti hörmət və təqdirə yad edilməlidir” - fikrinə şərik çıxır”. Əlbəttə, mən nəşir olmuşam. Kitab çapı ilə bağlı ən müxtəlif mücrələrlə qarşılaşmışam. Hətta elə adamlar olub ki, kitabımı müvafiq qeydlərdən və yaxud da senzura dan keçirməmiş çap etdirməyə çalışıblar. Bunun üçün mücrələrdən başqa müxtəlif vasitələrə də, nüfuzlu tapşırımlara da el atıblar. Amma dövrün tələblərinə uyğun olaraq mən bu məsələlərdə dəqiq və aydın müqəyimi həmişə qoruyub saxlamışam. İnsafən, kəskin və açıq şəkildə Sovet rejiminə etiraz olmayan bütün elmi-bədii əsərləri senzura ciddi qadağalara məruz qoymurdu. Çapına icazə verildirdi. Amma hər halda bu Sovet dövləti idi, xarici ölkələrə münasibətdə onun öz maraqları və tələbləri vardı.

Əlbəttə, Qəzənfər Paşayevin Nəsimi divanı ilə bağlı tədqiqatçı Azərbaycanca Nəsimişünaslığın inkişafında yeni səhifə idi. Bu o deməkdir ki, Q.Paşayevdən də əvvəl ciddi Nəsimişünaslarımız olmuş və Nəsimi yaradıcılığını tədqiq etmişlər. G.Pənəh da tədqiqatında həmin görkəmli alimlərin adlarını çəkir, hətta onların əsərlərini xatırladır. Bununla da Q.Paşayevin Nəsimi tədqiqatlarına gətirdiyi yenilikləri daha aydın şəkildə üzə çıxarır. G.Pənəhin maraqlı təfərrüatlarla zəngin olan qeydləri hər kəsə maraqlı doğura bilər: “Tədqiqatçı Divanın İraq nüsxəsini S.Mümtəzin “Seyid İmadəddin Nəsimi”, M.Quluzadənin “Seçilmiş şeirləri”, H.Araslanın “İmadəddin Nəsimi”, C.Qəhrəmanovun “Nəsimi”, “Məndə sığar iki cahən” və ərəb əlifbası ilə çap etdirədiyi “Nəsimi əsərlərinin elmi-tənqidi mətninin üç cildliyi” kitabları ilə müqayisə edir. Müqayisə zamanı Nəsimi əsərlərinin

elmi-tənqidi mətninin üç cildliyi əsas götürüldüyü bildirilir. Və araşdırma zamanı İraq Divan nüsxəsini adları çəkilən əsərlərlə müqayisə edərkən “on dörd şeirin nəsimişünaslıqda məlum olmadığını aşkar etdik. Bunlar “İştə gör”, “Ondan çıxar”, “Göstərir”, “Yoxdur minnətim”, “Bilənə”, “Əlidir”, “Ol”, “Degildir” rədifli və “Yənə fəslə bahar oldu, göğərdi kuhi-səhrələr”, “Nigara, pərtövi-hüsnün təcolla verdi məhəbətə”, “Gəl ey sərkəs, nəsihətdən burax əqlin qulağına”, “Qılan hər nəsnəyi əmri-xudadır”, “Camalın qibləyi-əhli-səfadır”, “Ay camalın cilvəgahı rövzeyixüldi-bərin” misraları ilə başlanan şeirlərdir” - deyir və araşdırmalarını davam etdirərək bunu da qeyd edir ki, alim C.Qəhrəmanovun “söhbət açdıq, yalnız bir əlyazmada təsadüf edilən və buna görə də mübahisəli və qeyri-dəqiq qalana, lakin Nəsimiyə aid olması ehtimal edilən 129 şeirin 68-i şairin İraq Divan nüsxəsində verilmişdir. Bu fakt nəsimişünaslıqda güman, şübhə və ehtimalla qarşılanan 68 şeirin məhz Nəsiminin olduğunu təsbit edir. Şairin İraq Divanında bu və ya başqa şeirlərinin tərkibində gedən 50-yə qədər beytə də başqa mənbələrdə rast gəlmirik. Tədqiqatçı Nəsiminin irsi ilə bağlı, mübahisəli şeirləri haqqında maraqlı doğuran fikirləri yada salır. C.Qəhrəmanov yazır: “Nəsimi əsərlərinin tənqidi mətninin tədqiqi nəticəsində bir çox mübahisəli, tam mənasında qadıqlaşmayan şübhəli şeirlər aşkar edilmişdir. Həmin şeirlərin müəyyən hissəsinin Nəsimiyə aid olması ehtimalı çoxdur. Ancaq bircə nüsxədə verilmiş bu şeirlərdə yarımçıq beytlər, dil və üslub xətaləri vardır. Başqa bir nüsxə və variantlarda müqayisə edib, şeirin əsl mətnini düzəltməyə çalışmaq mümkün olmadığı üçün onları “Əlavələr”də verilmişdir. Nəsimi əsərlərinin tənqidi mətninin “Əlavələr” hissəsində verilmiş şeirlər gələcəkdə şairin daha bir çox əlyazmaları aşkara çıxarıldıqdan sonra düzəltməyə bilər”. Bu cəhətdən İraq Divan nüsxəsinin Nəsiminin irsinin hərtərəfli öyrənilməsinə müsbət kömək edəcəyinə şübhə doğurmadığını bildirir”. Təqdim olunan parçada məşhur əlyazmaşünas, mətnşünas alim Cahangir Qəhrəmanovun maraqlı qeydləri istər-istəməz diqqətə cəlb edir. O da vaxtı ilə Gülxəni Pənəhin təqdim etdiyi sitatda göstərdiyi kimi Cahangir Qəhrəmanov da Nəsimi qəzəlləri ilə bağlı bözi mübahisəli məqamları vaxtı ilə qeyd edib. Əlbəttə, biz bu şeydlərin arasında ayrı-ayrı görkəmli simalarla bir sırada Rəsul Rza mülahizələrinə də rast gələndə qəlbimiz qürur hissi ilə döyünür. Bir sözlə, Rəsul Rzanın dediyanı kimi, “mən kərpic qoyan da, bir mərpic qoyanın da mütləq hörmət və ehtiramla anılmalıdır”. Qəzənfər Paşayevin Nəsimi divanı ilə bağlı tədqiqatlarında elə maraqlı məqamlar da var ki, bunlar indiyə qədər tədqiqatçıların diqqətini cəlb etməyib, yaxud da müxtəlif səbəblərə

görə tədqiqatçılardan kənarda qalıb. Qədim türk sözlərinin nəsimi divanında işlənməsi məqamları bütün hallarda dilimizin öz tarixi ehtiyatları hesabına zənginləşməsi baxımından da çox dəyərlidir. G.Pənəh yeri gələcəkdə tədqiqatçının da diqqətini cəlb edən həmin ifadələri yada salır, işlənmə məqamı ilə mənbələri dəqiq göstərir: “İraq Divanında şairin indiyə qədər məlum olmayan “Ol” rədifli şeiri olduğunu yazır. Bu şeirin səciiyyəvi xüsusiyyəti kimi burada misraların üç sətirdən ibarət olmasını göstərir:

Gəl arifin al xəbərini məni ərəndən,
Bu dünyanın çək əlini dərdi-səridən,
Bişək güman ol, sultan cahən ol.

Q.Paşayev bu divanı dolğunluğuna, kamilliyinə və həcminə görə yalnız M-2271167 şifrəsi altında Respublika Əlyazmaları İnstitutunda saxlanılan “Bakı əlyazması ilə müqayisə etmək olar” - deyir. Bu Divanın diqqətə cəlb edən əsas cəhətlərindən biri də əsərin üzünü köçürən katibin “səliqəli işini” - ədəbi dilimizdə işlənan bir çox sözlərin karküküllərinə danışığında işlənməssə də katibin onları dəyişdirməməsi, olduğu kimi saxlamasını görürük.

Könlümün məqsudi sənədən, özgə dildar istəməz (səh.81).

Təfavüt etməz anı, gər qəbul qılsa rəhim. (səh.137-138).

Gərçək müsəlman olmuşam (səh.155).

Dünya çün mürdar imiş, gəl keç, könül, mürdardan (səh.184).

Sənə sevənlərin halı, bu dörd işdən degil xali. (səh.190).

Sındır qəfəsi tazə gülüstan eylə (səh.206).

İraq Divanında indi də ədəbi dilimizin lügət tərkibindən çıxsa da, bu gün də ulaşmaq, varmaq, yürü, kəndi, qultu, tütün (tüstü), yey, irişmək kimi sözlərin Karkük dialektində işləndiyini söyləyir”. Maraqlıdır ki, dil özü həm də ehtiyat xəzinəsidir. Nəsimi divanında işlənen bir çox qədim türk sözləri tədqiqatçının qeyd etdiyinə görə elə indi də Karkük dialektində canlı dilə işlənir. Tədqiqatçının qeyd etdiyi kimi “özgə”, “sındır”, “ulaşmaq”, “varmaq”, “yürü”, “kəndi”, “tütün”, “yey”, “irişmək” kimi hər biri qızıl bərəbər ifadələr dilimizdə ədəbi döviyyəyə daxil edilməlidir, fəal işləndirilməlidir. Bu işdə tək tədqiqatçılar, dilçilər yox, söz-sənət adamları da kifayət qədər fəal olmalıdırlar. Əslində G.Pənəhin “Şəxsiyyətlə yaradıcılığın vəhdəti” tədqiqat əsərinin bir əsas dəyəri də bununla bağlıdır ki, Q.Paşayevin dilimizə gətirmək üçün əşkara çıxardığı minlərlə qədim türk sözlərini diqqətimizə çatdırır. Bir növ bizim mənəvi yaddaşımız üçün tələtin, təsir göstərmək istəyində olur. Hər halda diqqətə çəkmək istədiyimiz türk mənşəli sözlər bizdə xüsusi mənəvi məmnunluq hissi yaradı. Demək, dilimizi yersiz alınmalardan hifz etmək üçün tarixi

xəzinəmizi aramaq, araşdırmaq xüsusi əhəmiyyət kəsb edərdi. Nəsimi divanı ilə bağlı tədqiqatlar Qəzənfər Paşayevə imkan verib ki, dilimizin Nəsimi dövrü ilə bağlı mənzərəsini xüsusi olaraq tədqiq etsin. Ən vacib məqamları elmi-nəzəri məqalələr şəklinə işləsin və mətbuatda nəşr etsin. Bütün bunlar Nəsimişünaslığın zənginləşməsi üçün böyük əməli fəaliyyət nəticəsi idi. G.Pənəh maraqlı ifadələrin işlənmə yerini Paşayevin necə aradığını da diqqətə saxlayır. Xüsusilə türkman termininin necə önəmli mahiyyət daşıdığını öz tədqiqatında xüsusi diqqətlə izləyir: “Tədqiqatçı İraq nüsxəsində işlənan atalar sözlərinə (Çün hər nə kim əkərsən, axır biçərsən anı, Söz bilənə yetər bir söz, özgə sualə düşməsin, Ey Nəsimi, aqibət verər yeləBivəfa ilə yeyən nanu nəmək), sinonimləmə, antonimləmə (Çün bəqasıdır cahənün mülkü malü döv-lətü.Tükəndi əqlimin səbri, qərarı qalmadı canın və s.) diqqətə yetirir, şairin xalq dilini dərinləndirməsi ilə yanaşı, Azərbaycan ədəbi dilinin böyük inkişaf yolu keçmiş olduğuna da diqqətini çəkir. Q.Paşayev İraq Divanında işlənan Türkman termininə önəm verir. Nəsimini yada salır:

Ərəbin niqi bağlandı dilindən,
Səni kimdir deyənin kim türkəmansan.
Şah İsmayılın da bu misralarını yada salır: Getdikcə tükənir ərəbin kuhi-maskəni,

Bağdad icrə hər neçə kim türkəman qonar.
Və bildirir ki, Türkman termininin lap qədim zamanlardan məlum olduğunu nəzərə alsaq, onun “ulu türk”, “əzəmətli türk”, “qüdrətli türk”, “xalis türk”, “əsl türk” anlamlarında işlənməsi şübhə doğurmur, Azərbaycan ədəbi dilində və Karkük dialektində indi də işlək olan qocaman, azman, ataman, şişman, qəhrəman, orman, şaman və s. kimi sözlərdə “man”ın böyük, ulvi, qüdrətli, əzəmətli, ulu mənasını verməsi deyilənlərə dayaq olur”.

Tədqiqatçı İraq Divan nüsxəsindəki dini şeirlərə yalnız Təbriz Universitetində saxlanan Divan nüsxəsində rast gəldiyini söyləyir.

Q.Paşayev İraq Divanı nüsxəsi haqqında məlumatı və şairin sakkiz şeirini “Ədəbiyyat və incəsənət” (6 iyul 1979) qəzetində dərc etdirmiş və 1987-ci ildə Nəsiminin “İraq Divanı”nı Bakıda çap etdirmişdir”. Bütün bunlar öz yerində. G.Pənəh maraqlı təhlillərlə Qəzənfər Paşayev və Nəsimi bağlılığını şərh edir. Bütün bu şərhlerin, təhlillərin mahiyyətində bir həqiqət görünür. Bu da Nəsiminin sanki Qəzənfər Paşayevin varlığında yenidən təzahürüdür. Çünki Qəzənfər Paşayev Nəsiminin yaradıcılığını, divanı ilə bağlı problemləri tədqiq etmir, o həm də Nəsiminin həyatı ilə bağlı tarixi məlumatları, xüsusilə onun taleyinin sonu ilə bağlı məsələləri müəyyən mənbələr əsasında gündəmə gətirir.

Davamu 13-cü səhifədə

Əvvəlki II-ci səhifədə

Bir çox alimlərin Nəsimi ilə bağlı mülahizələrinin ziddiyyətli olduğu məqamlar da nəzərdən qaçırılmır. Nəsiminin harada doğulması, hansı mühitdə mənəvi boy artımı yolu keçməsi, hətta ölməsi ilə bağlı müəyyən məsələlər bu gün də bu və ya digər dərəcədə təzadı münasibətlərlə qarşılaşmadır. Doğrudur, Nəsiminin təxəllüsü və doğulduğu yerlə bağlı bəzi məsələləri hamı eyni dərəcədə inamla qəbul etmir. Amma hər halda onlar xalqımızın tarixi taleyi ilə bağlı məsələlərdir və hər kəsin bilməsi bir mənəvi rahatlıq mənbəyi olur. G.Pənəh bu məsələlərlə bağlı qeydlərində yazır: "Q.Paşayev Nəsimi şəxsiyyəti, həyat və yaradıcılığı ilə bağlı maraqlı fikirləri ilə tanınır. Azərbaycan tədqiqatçıları sairin adının Əli, təxəllüsünün Nəsimi olduğunu söyləyirlər. Salman Mümtəzdan üzü bəri Nəsiminin təxəllüsünün Nəsiminin təxəllüsü ilə həmahəng səsənməsi üçün qəbul edilməsi mülahizələrini təsdiqləyən sübutun olmadığını yazır (H.Araslı, Ə.Səfəri, S.Şuxıyeva və xarici nəsimişünaslar müxtəlif mənbələrə əsasən onun İraqda türkmənlər (azərbaycanlılar) yaşayan Kifri qəzasının Nəsim kəndində, Diyarbəkirdə (Türkiyə), Təbrizdə, Şirazda, Şamaxıda, Bakıda doğulduğunu söyləyirlər, tədqiqatçı isə "əksinə, sairin doğum yeri başqa fikir irəli sürməyə imkan verir"

- deyir. Tədqiqatçı bu fikirdədir ki, sairin "Nəsim kəndində anadan olması və Nəsimi nisbətini buradan götürməsi ehtimalı daha inandırıcıdır. Çünki keçmişdə (indinin özündə də) şairlərin anadan olduğu yeri nisbət kimi götürməsi dəbdə olub. Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Arif Ərdəbili, Füzuli Bağdadi və s". Hansı birimiz bu məlumatları maraqla oxumazdıq? Onu da qeyd edək ki, G.Pənəhin qeyd etdiyi kimi tədqiqatçı çox maraqlı tarixi məlumatları da yada salır. Bu məlumatların içərisində Nəsiminin də mənsub olduğu tayfanın Şamaxıya haradan gəlməsini, burada necə məskun olunmasını da oxuya bilirik. Çox maraqlı bir tarixi məlumat da diqqəti cəlb edir: "Tədqiqatçılardan Lətif Qəstəmonlunun "Təzkireyi-Lətif (hicri 1314-cü il) əsərindən üzü bəri bir çox tədqiqatçılar (iraqlı alim Abbas Əzzavi, İbrahim Daquqi, Ə.Bəndəroğlu, türk alimləri K.Kürçüoğlu, H.Qınalızadə, fars Divanının tədqiqatçısı Y.Pəndari və b.) sairin Bağdad yaxınlığında Nəsim kəndindən doğulduğunu göstərirlər. Tədqiqatçı sairin İraqda-Nəsim kəndində doğulsa da, valideynlərinin İraqa Təbrizdən köçməsinə, sonralar sairin Şamaxıya gəlməsini və orada yaşamasını ehtimal etməyə imkan verən faktların mövcud olduğunu da söyləyir: "Əbülqazi Bahadır xan yazır ki, Salur Qazan xanın hakimiyyəti dövründə (1295-1304) paytaxtı Təbriz olan Elxanilər dövləti güclənmişdi. Lakin Şahməliyin darmadağın edildiyi vaxt Dinli bəyin başçılığı ilə Salur eli İraqa yollandı, onlar orada çox illər yaşayandan sonra, onların arasında Oğurcik adlı bir alicənab igid peyda oldu... o zamanlar İraqda köçəri xalq-Bayandur eli vardı. Oğurcik alp Bayandur bəyin buyruğuna baxmadı. Bayandur bəy Oğurciyə qarşı qəzəbləndi. Oğurciyin bayandurlarla döyüşməyə gücü yox idi. Min evlik eli ilə o, İraqdan qaçdı və Şamaxıya gəldi, doqquz yüz ev salırlı, yüz ev qarqınlı idi. O, orada yerləşmək istədi". Maraqlı məlumatdır. Həm Şamaxının tarixi ilə bağlı maraqlıdır, həm İraq

"QƏZƏNFƏR PAŞAYEVİN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ FƏALİYYƏTİ"

və Şamaxı əlaqələri ilə bağlı maraqlıdır. Belə məlumatlar tarixi bilgilərimizi zənginləşdirməkdən başqa tədqiqatçıları daha dərinliklərə vərmağa çağırır. Bununla da bütün tədqiqatçılar bu və ya digər dərəcədə mənsub olduqları xalqın keçmiş haqqında dərin və əhatəli məlumatlar əla bilirlər.

Ümumiyyətlə, Şamaxı Azərbaycanın tarixində xüsusi yeri olan şəhərdir. Uzun müddət Şirvanşahlar dövlətinin paytaxtı kimi fəaliyyət göstərmişdir. Çox böyük ərazinin həm iqtisadi mərkəzi, həm də mənəvi paytaxtı olub. Təkcə onu qeyd etmək lazımdır ki, böyük Əbülülə Gəncəvi məktəbi məhz Şamaxıda, Şirvanşahlar sarayında formalaşmışdı. Məlum olduğu kimi bu məktəbin Xəqani, Fəleki, Mücrəddin Beyləqani kimi nəhənglər yetişməsinə əvəzsiz xidmətləri vardı. Yəni, Nəsiminin də mənsub olduğu tayfanın Şamaxıya köçməsi, Şamaxıda məskun olması təsadüfi ola bilməzdi. Çünki karvan yolunun haradasa bir başı məhz Şamaxıda bitirdi. Şərqi dərinliklərdən gələn karvanlar təkcə ticarət üçün mallar gətirmirdi. Karvanlar həm poçt vasitəsi idi, həm mədəni əlaqələr üçün müəyyən əlyazmaların daşınmasında da xüsusi əhəmiyyət kəşb edirdi. Şübhəsiz, Nəsiminin də mənsub olduğu tayfanın Şamaxı haqqında müəyyən bilgiləri ola bilərdi. Hər halda tədqiqatçı Nəsimini Azərbaycan mühitindən ayırır. Müəyyən mülahizələrlə onun nəslinin türkmənlərlə bağlı olduğunu diqqətə çatdırır. Bu isə o deməkdir ki, Nəsimi İraq türkmənlərinin nəslindəndir. İraq türkmənləri Oğuz türklərinə çox yaxındır. Hər halda Nəsimi ənənələri Azərbaycanca çox dərin kök atıb. Azərbaycanın mənəvi inkişafında hətta fanatizm, mövhumata qarşı mübarizədə Nəsiminin və onun müəlliminin - Nəimnin dənizliyi yeri var. Fikir müstəvisində Nəimnin və Nəsiminin qoyub getdiyi xəzinə bu gün də öyrənilməkdə davam edir və bəşər nəslinin mənəvi inkişafına öz töhfələrini bəxş edir.

G.Pənəh bütün məqamlarda Q.Paşayevin mülahizələrinə hörmətlə yanaşır. Onun qeydlərinə xüsusi diqqət yetirir, fikirlərinin məntiqi ardıcılığını izləyir: "Tarixi mənbələrdə min ailənin Şamaxıda yerləşməsinin "çətinliyi" və onların bəzilərinin başqa yerlərə köçməsi faktı dilə gətirilir və "Şamaxıda qalanlar arasında Nəsimi və qohum-əqrəbasının olması ehtimalının böyüklüyü" qənaəti irəli sürülür: bu baxımdan S.Ə.Şirvaninin məşhur:

Mən öləndə Şaxəndanda basdırın,
Çünki onun şahidi-Xəndanı var
- beytinə və S.Mümtəzdan onu Nəsiminin şair qarşısında Şah Xəndanla əlaqələndirməsinə "haqq qazandırmaq olar" - fikrini irəli sürür.

Nəsiminin qoyub getdiyi zəngin irsinin, ərəb və fars dillərində divanlarının olmasıyla yanaşı "Azərbaycan dilində fəlsəfi qəzəlin banisi, aşiq yaradıcılığının "Əlif lam və tərs əlifba", "Deyişmə", "Bağlama", "Qıfılband" kimi janrlarının çiçəklənməsinə təkan verən, ədəbi-bədii kamilliyinə görə özündən sonrakı bir çox şairlərə örnək olması da yüksək dəyərləndirilir". Kimsəyə sirt deyil ki, orta əsrlərdə xüsusilə Nəsimiyə qədər və Nəsimi dövründə ədəbiyyatın xalq dilinə yaxınlaşması Nəsimi yaradıcılığında qədər heç kimdə yoxdur. Nəsimi yaradıcılığının çox böyük hissəsində biz Azərbaycan-türk dilinin şirirliyi bu gün də hiss edirik, dilin cazibəsi indi də bizi cəzb edir. Bu da onu göstərir ki, Nəsimi mədrəsə təhsili, ustad təlimi görse də, dil baxımından o, xalq arasında yetişib. Daima xalq içində olduğuna görə ictimai mühitdə ardıcıl olaraq mükəmməllərdə fəal olduğuna görə, həm də şübhəsiz, özünə qədərki elmi, ədəbiyyatı derindən mənimsədiyinə görə dilin bütün incəliklərinə bələd olub.

Məhz o bələdlikdən irəli gələn incəlikləri biz bu gün də Nəsiminin öz əsərlərində hiss edirik.

Nəsiminin ölümü ilə bağlı məsələlərə də Q.Paşayev bu və ya digər dərəcədə aydınlıq gətirməyə çalışır. Əlbəttə, bu məsələnin özü də hələ tam dəqiqləşməmiş hesab olunur. Amma hər halda müəyyən mənbələrə istinadən Nəsiminin ölümü ilə bağlı məqam Q.Paşayevin tədqiqatlarında bir qədər fərqli göstərilir: "Q.Paşayev Nəsiminin ölümü ilə bağlı məqamlara açıqlıq gətirir. Qərb və İslam aləmində açıq fikirlili adamlar dini ittihamlarla məhv edilirdi. XIII əsrdən başlayaraq katolik kilsəsi məhkəmə-polis təşkilatı yaratmışdı. Bu təşkilat insanları diri-diri tonqala atır, yandırır, dar ağacından asırdı. Din xadimləri və dövlətin siyasətinə qarşı çıxanların aqibəti belə idi. İslam aləmində də hökm sürən bu vəziyyət Nəsimi, Həllac Mənsur və "ağalar və qullar dünyası"nın yaramazlıqlarını "bədii sözlü qüdrəti ilə aşkarlayan, məslək mücahidi Nəsiminin" ən ağır işgəncələrə öldürülməsi faktıdır. Bununla belə, Nəsiminin dərisinin diri-diri soyulması ilə bağlı fikirləri mənbələrə əsasən həqiqi qəbul etmir. Ziya Bünyadovun Nəsiminin müasiri İbn Həcər Əşqəlani (1372-1449) "Ənba əl-ğümür biənba əl-ümür" "Həyat oğulları haqqından dolğun bilgi" əsərindən gətirdiyi faktı yada salır: "Onun başını kəşib dərisini soydular və cəsədini çarxıma çəkildilər" (Z.Bünyadov. "Nəsiminin məhkəməsi və qətl" məqaləsi). İbn Həcər əl-Əşqəlaniyə sonra yaşayan Şəmsəddin Səxavi (1427-1497) və İbn əl-Həmbəlinin də eyni fikirdə olduğunu bildirir. Dövrün ictimai-siyasi hadisələrinə qarşı sərt olan Nəsimini Sufilik və Hürufilik tərəfdarı olsa da tərifət şairi kimi qələmə verilməsini doğru saymır. Nəsiminin İraq Divan nüsxəsində olan şeirlərinin çox böyük hissəsi Yaradanın, İslam dininin, Peyğəmbərimizin və başqa müqəddəslərin tarannününə həsr olunmuşdu". Tədqiqatın buraya qədərki mənzərəsini müşahidə edərkən çox maraqlı məqamlara rastlaşırıq.

Əvvəla, G.Pənəh öz tədqiqatını zəngin faktlar üzərində qurub. Həm Q.Paşayevin özündən gələn faktlar, həm G.Pənəhin Q.Paşayevi tədqiq edərkən dəyərləndirdiyi faktlar... Bütün bunlar tədqiqatın əhəmiyyətinin göstəricisi kimi qəbul olunur.

İkincisi, tədqiqat xüsusi estetik zövqlə oxunur. Maraqlı məlumatlar, tarixlə səsləşən məqamlar oxucu marağını təmin edir. Hər kəsə xüsusi bir cazibə yaradır.

Onu da qeyd edək ki, bu tədqiqat Qəzənfər Paşayevin zəngin və dəyərli yaradıcılığına diqqət yönəltmək baxımından da çox əhəmiyyətlidir.

(davamı var)